

ніші деталі структури пам'яті, алгоритми обробки знань і... обмеженість обчислювальних можливостей» [6:75], побудова моделі розуміння мови можлива лише у тому випадку, якщо ця модель від творюватиме систему обробки інформації людиною і механізми взаємодії різних типів знань, тобто йдеться про побудову моделі, що повторює інтелектуальну діяльність людини, факт наявності якої забезпечує породження і розуміння мови.

Коли ми говоримо, що хочемо зробити когнітивний аналіз концепту «умова», то при цьому маємо на увазі, що збираємося розглянути цей концепт як оперативну змістову одиницю пам'яті й концептуальної системи. Ми вважаємо при цьому, що поняття «концепт» відповідає уявленню про ті смисли, якими оперує людина у процесах мислення і які відбивають зміст досвіду і знання, зміст результатів усієї людської діяльності і процесів пізнання світу у вигляді певних «квантів» знання [1:90].

Слово як лексема є об'єктом аналізу в лексикології, в морфології. Когнітивна лінгвістика теж вивчає слово, але за простою формою бачить більше - вона бачить, наприклад, за словом *умова* концепт «умова», який саме і є об'єктом аналізу з позицій когнітології. Традиційні підходи до вивчення мови не мають на меті з'ясувати, як і чому відбувається зміна значень того або іншого слова, у який спосіб вони (ці значення) між собою пов'язані і як усі разом формують концепт; чи є нові смисли, що виражаються словом, закономірними, чи випадковими, і як вони впливають на концепт у цілому.

Ці аспекти явища розкриваються у рамках когнітивного підходу до аналізу мови, який полягає у «виявленні, тлумаченні і передбаченні процесів категоризації і концептуалізації, які... відбиваються у мові і тому реконструюються у вигляді понятійної системи» [4].

Нашу увагу привернуло те, що у таких, наприклад, реченнях, як *Циклон над Атлантикою обумовив дощі у Прибалтиці*, які явно передають причиново-наслідковий зв'язок, уживається предикат, який походить від слова *умова*. Замінивши слово *обумовлювати* на слово *спричиняти*, ми побачимо, що зміст цього речення, по-перше, не зміниться, а по-друге, не зруйнується, пор.: *Циклон над Атлантикою спричинив дощі у Прибалтиці*, тобто *став причиною дощів у Прибалтиці*.

Той факт, що така заміна не руйнує зміст речення і навіть не змінює його, повинен привернути увагу дослідника. Адже, згадаємо, «умова»

А.О.Малявін

Когнітивні параметри концепту «умова»

Основне завдання, на вирішення якого спрямовані дослідження, виконані у руслі когнітивного вивчення мовних явищ, полягає у тому, щоб пояснити механізми обробки природної мови, побудувати модель її розуміння. Оскільки «основні властивості мови відбивають структуру свідомості того, хто говорить природною мовою, враховуючи найдріб-

і «причина» є принципово відмінними поняттями і не підпорядковані одне одному, є одиницями одного рівня.

Відзначимо, що у випадку вживання слова *спричиняти* заміна його на *бути причиною* є можливою, логічною і зрозумілою. Натомість заміна *обумовлювати* на *бути умовою* неможлива без зміни змісту речення, пор.: *Циклон над Атлантикою став умовою(1ї) дощів у Прибалтиці. У чому причина такого стану речей? Пошуки відповіді на це питання і становлять зміст запропонованої статті.*

Вже давно помічено, що якщо у реченні замінити слово його тлумаченням, то текст може втратити сенс (вище ми «зайвий» раз це довели). Це свідчить про те, що зміст поняття і значення слова не завжди пов'язані між собою.

Слово **умова** є неоднозначним. У Словнику української мови воно має кілька значень. Наведемо їх, проілюструвавши власний зміст слова через його оточення:

а) взаємна усна чи письмова домовленість про що-небудь; угода, договір: підписати умову;

б) вимога, пропозиція, які висуваються однією з сторін, що домовляються про що-небудь, а також при укладанні угоди, договору: більш (менш) вигідні умови;

в) необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь: обов'язкова (передумова);

г) обставини, особливості реальної дійсності, при яких відбувається або здійснюється що-небудь: умови праці (життя, відпочинку і т.д.);

г) правила, які існують або встановлені у тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь: технічні умови (стандарту);

д) сукупність даних, положень, що лежать в основі чого-небудь: умови задачі.

На нашу думку, такий перенос значення (*бути причиною* - *бути умовою*) можна пояснити не трансформаційним переміщенням або деривацією з глибинних структур, а семантикою предикатів (*спричиняти* - *обумовлювати*).

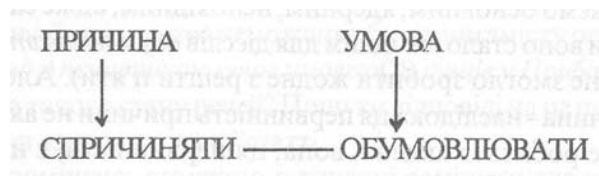
Як здається, нам вдалося знайти підставу такої взаємодії між значеннями *обумовлювати* - *бути умовою* і *спричиняти* - *бути причиною*, яка пояснює і робить можливою появу таких речень, як *Циклон над Атлантикою обумовив дощі у Прибалтиці*. Справа у тому,

що й **причина**, й **умова** хронологічно передують відповідно наслідкові та досягненню мети, реалізації намірів, виконанню бажання. (Ми орієнтуємося на значення **умова** від пунктом в), оскільки саме його вважаємо основним, ядерним, непохідним, адже саме це значення і тільки воно стало вихідним для дієслів *обумовлювати* і *зумовлювати*, чого не змогло зробити жодне з решти п'яти). Але у відношеннях «причина - наслідок» ця первинність причини не актуалізується, на ній не робиться акцент, вона, ця первинність, є ніби закладеною онтологічно, і носії мови навіть не усвідомлюють, що такий хід подій може бути порушений. Натомість у відношеннях «умова - мета» робиться наголос на хронологічно попередньому виконанні умови, пор.: *Зроби спочатку так, щоб була у мене земля, а тоді й бери москаля, як має що боронити. А стереотип «після - значить внаслідок» спрацьовує майже підсвідомо і автоматично (це, зокрема, активно використовували заангажовані російські засоби масової інформації під час загострення кризи у Косово). У нашому ж випадку цей «ланцюг» спрацьовує у зворотньому напрямку: «перед-значить бути умовою», і маємо речення *Циклон над Атлантикою обумовив дощі у Прибалтиці*.*

Отже, перенос значення (*бути причиною* - *бути умовою*) відбувається на основі наявності спільних рис у концептів «умова» і «причина».

Цей перенос є прикладом того, як діє «теорія концептуальної метафори» Лакоффа та Джонсона, ідею якої вони запропонували у книзі «Метафори, якими ми живемо» [5]. Автори твердять, що метафора - не просто феномен мови, алей повсякденна концептуальна реальність, коли ми думаємо про одну сферу в термінах іншої сфери. Більше того, цей перенос змушує нас визнати, що теорія концептуальної метафори «працює» не лише в межах одного концепту (пор. *умови прийому на роботу* - *умови відпочинку*), але й між концептами (зокрема, між концептами «умова» і «причина»). У нашому випадку відбувається переосмислення однієї абстрактної сфери (сфери - «мішені») у термінах іншої абстрактної сфери (сфери - «джерела»). Зазначимо, що, пам'ятаючи про розподіл концептуальних метафор на конкретні, що належать до певних культур, і загальні, що є спільними для різних культур, метафору «причина - умова» слід вважати загальною (пор. рос. *обусловливать* = *быть причиной*). Рівень глибини проникнення цієї метафори в українській і російській мовах є приблизно зіставним (пор. рос. *условие* *Ф причина*).

Ми бачимо, що міжконцептуальний перенос значення у нашому випадку відбувся між віддаленими від центрального, ядерного значення ланками (див. схему):

Це зрозуміло. Такий перенос значення між центрами концептів, які є зосередженням основного, непохідного значення, був би неможливим, або, в усякому випадку, ускладненим. На периферійних же ланках, на яких основне значення «розчиняється», це стає можливим. Таке «переміщення» між концептами «причина» і «умова» є прикладом гнучкості і рухомості мовної системи і підтверджує думку Пауля про те, що «граматика і логіка не збігаються перш за все тому, що формування мови та її вживання здійснюються не за допомогою ... логічного мислення, а шляхом невимушеного руху сукупності уявлень» [3:57].

Додамо до цього, що в останні роки неодноразово висловлювалася думка про асистемність мови. Так, зокрема, О.С.Мельничук вважав, що компоненти мовної структури аж ніяк «не існують у свідомості мовця у вигляді... системи, а відтворюються ним щоразу відповідно до відомих йому з мови колективу зразків» [2:17].

Взагалі, явище, коли якісь мовні одиниці мають більше одного почитання, наприклад, *обумовлювати* - *висувати умову* і *обумовлювати* - *бути причиною* спостерігається і на інших рівнях мови, напр.: *завдання* - *однина* і *завдання* - *множина*, або збіг відмінкових форм іменних частин мови, або часових та видових форм дієслів. Так само можливим є вираження одного значення у різний спосіб, напр.: *більш глибокий* - *глибший*, або *буду писати* - *писатиму*. Але носії мови цього навіть не усвідомлюють, тому що швидко й автоматично «правильно» витлумачують «ситуативне» значення мовних одиниць. Цей автоматизм і легкість взаєморозуміння свідчать про те, що той апарат, за допомогою якого носії мови декодують інформацію і який ми називаємо «когнітивною здатністю», є, по-перше, досконалим, і, по-друге, спільним для одного мовного колективу.

Взаємодія концептів «умова» і «причина» - приклад того, як відбуваються у мові когнітивні процеси, і того, як ці процеси ілюструють пізнавальну спроможність мови.

1. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина.-М., 1997.
2. Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство,-1997.-№2-3.
3. Пауль Г. Принципы истории языка.-М., 1960.
4. Рябцева И.К. <\$опрос>: прототипическое значение концепта // Логический анализ языка. Культурные концепты.-М.,1991.
5. LakoffG., Johnson M. Metaphors We live by.-Chicago, 1980.
6. Winograd T. Whem will Computers Understand People? // Psychology Today1974.-№1 2.